

A jeltérelmélet dióhéjban

Absztrakt. A szemiotika különböző részdiszciplínái között a térszemiotika meglehetősen elhanyagolt maradt annak ellenére, hogy más tudományágakban, így a szociológiában, a pszichológiában, a gazdaságtudományokban és a földrajzban jóval nagyobb figyelmet szenteltek ember és tér viszonyának. Hasonlóképpen a jelentőségéhez képest nagyon keveset foglalkoznak a szemiotikai szintaktikával és azon belül a jelalakzatokkal is. E tanulmány olyan kulcsfogalmakkal foglalkozik, amelyek mindkét területen széles körben alkalmazhatók. A szerző e fogalmakra támaszkodva határozza meg a jeltér fogalmát és alapozza meg a jeltérelmezést. Az ember a valós jelterek mellett fiktív jeltereket is épít, és a jelterek megismerése támogatja a jeltér mint megismerési és gondolkodási minta kialakulását és megszilárdulását is. A jeltérelméletnek különösen fontos alkalmazási területe az oktatási folyamatok szemiotikai támogatása, mivel a tudatosan felépített oktatási jelterek hatékonyabbá és érdekesebbé teszik a tanítást és a tanulást.

A térbeliség és a jelek összekapcsolódásának kutatása jelentős múltra tekint vissza a tudomány és a filozófia világában. Ugyanakkor a térbeliség szemiotikai értelmezésében az elmúlt két évtizedben jelentős hiányok mutatkoztak, miközben a térkutatások a szociológiában, a gazdaságtudományban, a földrajztudományban, a regionális tudományokban és a filozófiában már jelentősen előrehaladtak. Ezekben a diszciplínákban belül már hosszú ideje és sokkal következetesebben foglalkoznak az ember és a tér viszonyával. Ezeket az eredményeket hangsúlyosan figyelembe véve és átértelmezve írtam meg a *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmezés módszertana* című könyvem¹, amely nemrégiben megjelent. E mű fő célja a térszemiotika tematikus és módszertani bővítése, a jeltér fogalmának meghatározása és a jeltérelmezés megalapozása. E tanulmányban e könyv néhány fontosabb eredményét tézisszerűen összefoglalom és egyes fogalmakat példákkal kapcsolok össze.

E tanulmányban Peirce szemiotikája mellett Polányi Mihály filozófiájára, és azon belül különösen a hallgatólagos tudás elméletére támaszkodom. Polányi ezt az elméletét az alaklélektani iskola eredményeire építette, és arra is felhasználta, hogy a figyelem fogalmát ismeretelméleti szempontból teljesen újragondolja. Ezenkívül utat nyitott az eredményeinek szemiotikai értelmezése felé is.²

1 *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmezés módszertana*, Budapest: Magánkiadás, 2022. Nyomtatott és online kiadás.

2 A hallgatólagos tudás Polányi megalkotta elméletét megkíséreltem tovább építeni. A „hallgatólagos tudás általános elmélete”-nek egyik fontos iránya néhány alapvető fogalom szemiotikai értelmezése (Vö: Szívós Mihály, *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezéstörténetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete*, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir Kiadó, 2017). Egy további kiindulópont a jeltérnek

Jeltérpéldák

A mindennapi élet jelentős része jelterekben zajlik le, amint azt az alábbi három példa is mutatni fogja. E példák közül az első egy fizikai jeltér, a második egy vegyes összetételű, míg a harmadik egy képzetes jeltér. A mindennapi életünkhöz hozzátartozik az, hogy közlekedési jelterekbe lépünk bele és később elhagyjuk őket. Ez megtehetjük gyalogosként vagy valamilyen járművet vezetve, vagy valamilyen közlekedési eszközön utazva. A közlekedésre használt utak, pályák és azok közvetlen környezete olyan jeltereket alkotnak, amelyek tele vannak a közlekedés egyes részeit szabályozó jelekkel és jelalakzatokkal. Ezeknek a jeleknek és jelalakzatoknak az elrendezése egymáshoz mérten következetes és egymással gyakran kapcsolatban állnak. A közlekedés jeleinek sokasága egyáltalán nem zárja ki azt, hogy egy másfajta, például egy biológiai jeltérnek – az ottani fajok jelvilágának - jelei ne lennének megtalálhatók ugyanazon a földrajzi helyen. Mégis azért használhatjuk a közlekedési jeltér megnevezést, mert itt megtaláljuk azokat jelzőtáblákat és más jeleket, amelyeket a közlekedési szabályzatnak megfelelő módon alakítottak ki és helyeztek el. Ezek a jelek együtt és egymással is összefüggésben a funkcióiknak megfelelő szabályozást meg tudják valósítani. Ezért ezek a közlekedési táblák, útfelfestések és jelzőberendezések mind intézményesült jelek. Ha azonban ezeket a táblákat és berendezéseket mind egy raktárban találnánk meg felhalmozva, akkor azt nem nevezhetnénk közlekedési jeltérnek, mert e készlet darabjai nem lennének közlekedési szempontból jól rendezettek és összefüggésekbe állítottak. Szemiotikai szempontból hiányoznának a jeltárgyaik és a jelértelmezőik. Az egyes jeltereket tehát valamilyen mértékű belső rendezettség jellemzi.

4

A vegyes összetételű jeltérre jó példa a filmforgatás. Az utcai változata azzal kezdődik, hogy először körülhatárolják azt a területet, ahol a stáb elhelyezkedik és tevékenykedik, és ahová a különféle eszközöket és berendezéseket telepítik. Itt a megfelelő jelzések távol tartják az illetékteleneket és a határon belül pedig segítik a személyzet tájékozódását. Ezen a jeltéren belül hozzák létre a forgatókönyv szerinti cselekményrészekhez tartozó kulisszákat, amelyek gyakran csak jelzésszerűen adnak vissza sajátos körülményeket. Ekörül alakítják ki a forgatáshoz közvetlenül szükséges feltételeket, mint amilyen a kamera mozgásteret vagy az a sín, amelyen a kamera mozog. Az ezekhez a munkákhoz szükséges jelek hozzárendelését is elvégzik: például azt, amely mutatja, hogy meddig mozoghat a kamera és hogyan alakul majd a világítás, továbbá hová ülhetnek a szereplők és a stáb tagjai. Ily módon már három, egymáshoz szorosan kötődő jelteret alakítanak ki, amelyek közül a legnagyobb hagyományként foglalja magába a nála kisebb jelteret, amelyen belül ismét egy kisebb, harmadik jeltér található. A film cselekményének jelterén belül a szereplők gesztusokkal vagy esetleg kisebb tárgyakkal kialakítják a maguk személyes helyeit vagy térségeit, amelyeken belül ők mozognak. A cselekmény legbelső jelte-

az a fogalma, amelyet *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvemben már kifejtettem (Budapest: Loisir Kiadó, 2013, 173–177.), és még korábban bioszemiotikai kontextusban tárgyaltam (Szívós Mihály, *Introduction. The Concept of emergence in philosophical and semiotic context*, *Semiotica*, 2008/3., 17–21.).

rén kívül azonban a színészi szövegeknek és gesztusoknak már egészen más, például tréfás jelentése lehet. A hagymahéjak mintáját utánzó felépítés miatt a jeltereknek e formái mutatják meg leginkább azt, hogy a jelek határokon keresztül való átvitele a hozzájuk tartozó jelentések megváltozásával jár. Ez a jelentésváltozás a jelterek egyik fontos tulajdonsága.

A fizikailag létező és vegyes összetételű jeltér után most egy képzetes jeltér példája következik. A regényekben és elbeszélésekben a nyelv segítségével, a filmek révén pedig a filmvásznon ilyeneket láthatunk. Az „emlékpalota” módszere az emlékeztetést segítő technikák közé tartozik. Arra a régi megfigyelésre épül, hogy az emberek akkor pontosabban tudnak adatokra emlékezni, ha valós térbeli pontokról szerzett emlékeikkel kapcsolják össze a megjegyzendő adatsorokat. Így a két halmaz elemei között jelviszonyokat hoznak létre. Egy adott tér ilyen emlékezeti kihasználásához jól kell ismerni annak részeit, mert az emlékező ember ezeket használja fel. Az emlékek gyors és hatékony bevésése azáltal valósul meg, hogy az ember azokat a kialakított jelviszonyokat sokkal könnyebben jegyzi meg, amelyek a jól ismert térbeli helyeket a megjegyzendő friss adatokkal kapcsolják össze. A jelviszonyok térbeli sorrendje támogatja abban is az emlékezőt, hogy az adatokat az eredeti sorrendjük szerint jegyezze meg és idézze fel. Az ehhez hasonló képzetes jelterek az interneten már folyamatosan termelődnek.

A jeltérelmélet alapvető fogalmai és tételei

A jeltér mint az egész és a részei közötti összefüggések foglalata és mint viszonyrendszer

5

A részek és az egész közötti összefüggések és kölcsönhatások a jelterek egyik legalapvetőbb ismervét képezik. Az a tétel, hogy az egész nem egyenlő a részeinek pusztá összegével, régóta filozófiai alapelv, és emellett az élővilág egyik alapelveként is elismerték. Ez az elv olykor még a szerves természetben is érvényes. Jeltereket tehát a társadalomban, az élővilágban és a szerves természetben, valamint az elme világán belül egyaránt találhatunk, és mint egészekről joggal feltételezhetjük róluk, hogy a részeit bizonyos mértékű és jellegű dominanciájukkal befolyásolják, illetve a részek visszahatnak az egészre és ezek a hatások érintik annak lényegét is.

A jeltér kisebb, mondhatni elemi részei a jelhelyek, ahol jelhordozók, jeltárgyak és jelértelmezők lelhetők fel. A jelviszony eme alapvető komponenseinek az összekapcsolódásán alapul a tér elemi szerveződése. Az egész és a részek közötti viszonyt a jelterek esetében azzal is specifikáljuk, hogy a jeltér mint egész és a jelhelyek mint elemi részek közé különös elemként felvesszük a jeltértséget, amely jelhelyeket foglal magába. Mivel a triád mindegyik tagját a két másikkal viszony fűzi össze, ezért egy három tagból álló viszonyrendszert alkotnak. Az a tény, hogy a jeltér és a jelhely közé, mint közvetítő elem be van iktatva a jeltértség, nem mond ellent annak, hogy a jeltér, mint egész, kihat a saját jelhelyeire, hiszen ez a jeltértségen keresztül is megvalósulhat. A jelhelyektől mint részekről az egész felé induló hatások ugyancsak végbemehetnek a jeltértség közvetítésével is.

Minden olyan entitáson belül, ahol egymást kölcsönösen befolyásoló részek és ezek és az egész között fennálló viszonyok funkcionálnak, jelen van, mint következmény, a kohézió is. A belső összetartás a részek – itt a jelhelyek és a jeltérségek és a náluk, illetve bennük levő jelek és jelalakzatok – összekapcsolódásában mutatkozik meg.

A nagyobbfajta jelterek egészét nem tudjuk érzékelni, hanem csak a bennük foglalt térségeket és egyedi helyeket. Ezért az ilyen jelterek egésze mindenekelőtt a jelhelyen és a jeltérségben levő jeleken és jelalakzatokon keresztül tárul fel a jelértelmező számára, aki az érzékletei alapján összképet alkot azokról. Az egyes helyek és térségek összekapcsolódását jelentős mértékben a róluk keletkezett hallgatolagos tudás révén ismerjük meg, amelynek egy kisebb része a jeltér mint egész felé haladva a tapasztalat feldolgozási folyamatában explicit tudássá válik. Az egyes hallgatolagos tudáselemek spontán módon – a megismerés sorrendje szerint – narrációba állnak össze. A kialakuló emberi tudás – az emlékezetben – képzetes jelterekbe rendeződik. Ezeken belül is megkülönböztethetünk jelhelyeket és jeltérségeket, amint azt az emlékpalota mint mnemotechnikai módszer is mutatta.

A jeltérelmélet képes arra, hogy valóságos, képzetes vagy virtuális és vegyes összetételű jeltereket elemezzon. Ezek lehetnek nagyon összetett, számos jelalakzatot magukban foglaló formációk is, mert az elmélet meg tudja világítani a közöttük levő kölcsönhatásokat is.

6

A jeltér egyrészt kognitív, gondolkodási és emlékezési minták kialakulását és felhasználását elősegítő keretként működik, másrészt pedig a kisebb jelterek maguk is ilyen mintákká válhatnak. A megismerés és a problémamegoldás bizonyos helyzetekben mindkettőt már régóta alkalmazzuk. A jeltérelmélet kognitív része arra a jelenségre koncentrál, hogy a világunk részeit különálló mentális jeltérmodellek vagy a bennük foglalt nagyobb jelalakzatok segítségével észleljük. Ebben az értelemben a jeltérelmélet egyik forrása a kognitív pszichológia Gestalt-elmélete.

A térszemiotika, és azon belül a jeltér fogalmának és azután az elméletének a kidolgozása *a jeltudomány legelvontabb és legnehezebb részei közé tartozik*. Ez egyáltalán nem lehet meglepő azután, hogy az újabb gondolkodáslélektani kutatások szerint a térbeli mozgás és a tér érzékelése az ember esetében erősen összefügg az elvont gondolkodás kialakulásával és működésével.³

A jeltér belső és külső határainak meghatározása és módosulása

A jeltereket olyan jelek és jelalakzatok választják el a környezetüktől és egymástól, amelyek határjelként vagy határoló jelalakzatként is funkcionálnak. Ez a funkció másodlagos jelentésüket adja, amelyet el is veszhetnek, ha már nem határolnak többé, anélkül, hogy elsőleges jelentésük eltűnne vagy megváltozna. A jeltérelmezésben, akárcsak egy jeltér kialakításában, lényeges lépés valamely jelalakzat vagy

3 Barbara TVERSKY, *Mozgásban az elme. Hogyan formálja a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG Könyvek, 2019, 82.

jeltér határainak megállapítása⁴, amelynek során a részek és az egész közötti kölcsönhatás és a kohézió feltérképezése is szerepet játszik. Az adott jeltér jellegét megállapítva vagy a kohézióját megismerve a szemiotikus könnyebben meghatározhatja annak határait: beazonosítja azokat a jeleket és jelalakzatokat, amelyek a határjel vagy jelalakzat funkcióját töltik be, és így szintaktikai funkció-meghatározásokkal rendelkeznek.

A jelek és jelalakzatok jelentéseinek megállapítása és értékelése megmutathatja azt, hogy hol kezdődik a periféria és a centrum, miként azt is, hogy milyen az egymáshoz való viszonyuk. Egy jeltérnek akár több centruma és perifériája is lehet. Az itt szerepet játszó jelek és jelalakzatok ugyancsak sajátos szintaktikai funkció-meghatározásokat vesznek fel. A centrum és perifériák együttesére jó példa egy könyv a hozzátartozó paratextusokkal, amelyek együtt olyan jelteret képeznek, amelynek egy centruma van, és az maga a könyv.⁵

A jelterekben előforduló fontosabb jelalakzatok

A valóság azt mutatja, hogy az ember nagyon gyakran jelsorokat használ a kommunikációjában, akár beszéltnyelvi az, vagy valamilyen más formájú. A mindennapi életben a figyelmeztetés vagy a vészjelzés gyakran jelhármas formáját ölti, mert ez megbízhatóbb, mint csak egyetlen egy jel használata. A jelek gyakran sajátos struktúrába rendeződnek, ahogy ez a katonai rangokkal is történik. Sokféle jelalakzat lehetséges, amelyeknek nemcsak összetételét, hanem térbeli elhelyezkedését is vizsgálunk lehet egy szemiotikai elemzés során. Az egyszerű jelalakzatok közé tartozik például a jelpár, a már említett jelhármas, a jelsor, a jelfürt, amelynek sorai szőlőfürt alakjába rendeződnek. Az összetett jelalakzatok körébe a jelstruktúra, a jelrendszer és a jelvilág tartozik, amely utóbbi jelrendszereket foglal magába. A jelalakzatok felfelé kumulatívak, ami azt jelenti, hogy az alattuk levő, kevésbé összetett jelalakzatokat mint részeket magukban foglalhatják. Itt fontos leszögeznünk azt, hogy a jeltér maga nem szintaktikai alakzat, bár minden jelalakzat belekerülhet.

Szintaktikai kutatások nélkül a jeltér meglehetősen üres, vagy szinte teljesen üres fogalom marad. A jeltér elemzésének szintaktikai részében ugyanis azt vizsgáljuk, hogy számos jel és jelalakzat hogyan tölti ki és határolja vagy belsőleg tagolja a teret vagy tereket, az egymásmellettség milyen formái alakulnak ki és azok miként vannak jelen a térségekben, a jeltér kisebb részeiben, és hogyan kapcsolódnak össze a jeltér egy-egy helyén, és hogy ezek a jelhelyek és jeltérségek hogyan alkotják a jelteret mint egészet. A jeltérelmélet keretében fölülről, mintegy madártávlatból, de amellet belülről, a saját belső terükből kitekintve is vizsgáljuk a szintaktikai alakzatok egymáshoz való viszonyait. Ezt a vizsgálatot a makrohálózatok hálózatelméleti elemzéséhez lehetne hasonlítani.

4 Ez történik a sziú lakota indiánok „naptánc”-szertartásának előkészítése során is. Lásd erről: ÚJVÁRI Edit, *A lakota naptánc szertartási kunyhójának térszemiotikai elemzése*, Partitúra, 2022/1., 17–35.

5 BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek. A könyvborító mint sajátos jeltér*, Partitúra, 2022/1., 51–67.

A jelalakzatok tényszerű sokfélesége ellenére még mindig vannak szemiotikusok, akik csak jelről és jelrendszerről beszélnek. A nyelvi háttérű, közelebről pedig nyelvi jelmodellre épített szemiotika által létrehozott egyik legnagyobb probléma az, hogy a nyelv szintaktikai sajátosságait erőltetné rá a valóságra. Mivel azonban ez egészen abszurdnak bizonyulna, ezért a tulajdonképpeni szemiotikai szintaktikai feladatokat ejtik és az egész témakört figyelmen kívül hagyják.

A jelmetség fogalma

A jeltér elméletének kifejtése során kényszerűen szembesültem azzal, hogy teljesen hiányzik a *jelmetség* fogalma, amely nélkül az egész érzékelési folyamat szemiotikai leírása igen nehézkes lenne. A jelmetség egy új szemiotikai fogalom, amely az emberi megismerés során végbemenő jelfolyamatok egyik eredményét jelöli. A valóságba betagolódott ember felé mindennapi tevékenysége során a jelhelyeken található entitásokról sok és többféle jel áramlik. Ezek egyik része alkalmi jel, amelyeknek nincs megszilárdult jelentése, és amelyek a világból a megismerő vagy cselekvő egyén számára tőle függetlenül előállnak. A jelmetségbe eső jelek másik részét a megismerő és tevékenykedő ember viszont maga választja ki vagy maga kezdeményezi, vagy hozza létre. Egy nap során számtalan ilyen, elsősorban alkalmi jellegű jelhalmaz jön létre, amelyek a mindennapi tapasztalatot alkotják. Ezeknek a rostálása, selejtezése és feldolgozása éppen olyan mindennapos, mint a keletkezésük. A megismerő vagy cselekvő egyén a már meglévő jelmintáit is felhasználva az aktuális pozíciójából olyan jelcsoportokat, jelalakzatokat és jeleket választ ki és fűz össze jelmetszetté, amelyek értékeit és céljait szolgálják. Ezt a kiválasztást a megismerő és cselekvő egyén explicit és hallgatólagos tudása, tapasztalata, rejtett és tudatos elköteleződése, képességei és érzelmei befolyásolják. Minél többet tud valaki az adott jeltérben levő dolgokról és magáról a jeltérről, annál több jelet képes észrevenni, értelmezni és felhasználni, és annál inkább alakulnak ki számára a jelmetszetekből megismerési minták vagy jelterek.

A kiválasztott jelek ottlétében kétféle objektivitás fejeződik ki, és pedig a természeti és a társadalmi objektivitás. Mindkettő determinálja azt, bár eltérő módon, ahogyan a megismerő és cselekvő ember a figyelmét valamire irányítja és a létrejövő jeleket megérti, értékeli és felhasználja.

A megismerési folyamatban megjelenő két – külső és belső – determináló erő viszonya és mértéke változó, de hosszabb távon egyensúlyt képeznek. Ez az, amit Karneadész (i.e. 214-129), az athéni Akadémia tizenegyedik vezetője és szkeptikus korszakának kiemelkedő gondolkodója nyomán *karneadészi egyensúly*nak neveztem el. Bár a nagy görög gondolkodó nem fogalmazta meg kifejezetten azt, hogy ez a két oldal egyensúlyban van, egyik tézisében megnyitotta az utat efelé. Ennek alapján a jelmetség összetétele egyrészt a megismerő és cselekvő egyén számára a rajta kívüli és tőle független külső valóságból előállt jelekből áll, másrészt tartalmazza a céljai, értékrendje és aktuális beállítódásai szerint kiválasztott jeleket.⁶

6 Szívós Mihály, *A látszat története. A kezdetektől az i.e. I. század közepéig*, Budapest: Áron, 2000, 260.

A két komponens egymáshoz viszonyított aránya esetről esetre változik, de hosszabb távon egyensúly állhat fenn közöttük.

A jelmetszetek folyamatos képződése az emberi megismerésnek az az antropológiai képessége, amely a kognitív mintáknak egyrészt a használatát, másrészt a keletkezését és fejlődését előkészíti és kibontakoztatja. Az ember a jeltereket is a jelmetszeteken keresztül tudja feltárni. A szemiohermeneutikai elemzésben a jelmetszetek az értelmezési körfolyamat egymás után következő állomásaivá válnak.

A jeltér belső kohéziójának forrásai

A jelterek belső kohéziója elsődlegesen a jelviszony eredendő térbeliségéből adódik. A jelviszony, amely egybekapcsolja a jeltárgyat, a jelhordozót és a jelértelmezőt vagy jelhasználót, akinek számára a jelentés előáll, térbeli viszonyrendszer. A kohézió másik fontos forrása a jeltér részei és az egésze közötti viszony. Szintaktikai kohézió származik abból, hogy a jeltérben nemcsak jelek, hanem jelalakzatok is vannak, amelyeknek jelelemei egymáshoz kapcsolódnak. A szintaktikai struktúrák és hierarchiák ugyanilyen összekapcsoló hatást fejtenek ki. Így például egy vita moderátora visszatérőleg használhat a vitamenetet irányító jeleket.⁷ A szemantikai kohézió forrása az indexikus jeleknél a jeltárgy és a jelhordozó fizikai összekapcsolódása, az ikonikus jeleknél a hasonlóságok megléte, és a szimbólumok esetén pedig a jeltárgyak és a jelhordozók összekapcsolódására vonatkozó tartós szabályok fennállása. A pragmatikai kohézió a jelek használata révén keletkezik, mivel a gyakrabban használt jelek stabilizáló hatással vannak a közvetlen jelkörnyezetükre. A könyvborító mint kisméretű jeltér belső szemantikai kohéziója elsősorban abból adódik, hogy a legtöbb eleme a könyv szövegére és képeire, valamint annak szerzőjére referál.⁸

A jelmetszetek, amelyeket részben a jelértelmező valóságértelmezésének és cselekvésének az iránya, az ő „látási szöge” tart össze, természetesen nem mutatnak fel olyan mértékű kohéziót és koherenciát, mint a stabil jelterek. A belső kohéziója az őt determináló érzékelési mintákból, vagy kognitív pszichológiai fogalommal élve, az „alakokból” (Gestalt) származik, melyek az érzéklet egyes részeit egybeszervezik. Az egyén élete során megtanult megismerési minták főleg a hallgatóságos tudás tartományában jelennek meg először. A minták segítségével a jeltérben megtapasztalt kohézió áttevődik a jelmetszetbe. A jelmetszet kohézióját is vizsgálhatjuk szemantikai, pragmatikai és szintaktikai síkon egyaránt.

A jelterekben felléphetnek a belső kohéziót gyengítő hatások is. A szemantika területéről nézve a kohéziót gyengíti az, ha a jeltéren belüli indexikus jelek, vagy közülük egyesek ikonikusakká változnak. A pragmatikai téren a fontosabb jelek használata gyengülhet, és a használat gyakorisága más jelekre vagy jelalakzatokra tolódhat át. Végül a szintaktikai jelalakzatokban széttartó tendenciák jelenhetnek meg, amelyek azután a szétesésüket eredményezik.

7 Ezek a jelek vagy jelalakzatok teszik követhetővé a moderátor szándékait. Ld. Szívós Mihály – LEHMANN Miklós, *A vitakultúra oktatásának és fejlesztésének térszemiotikai módszere*, Partitúra, 2022/1., 35–51.

8 Vö: BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek*.

A jeltér határának átlépése és a jelentés megváltozása

A jeltérhatárt átlépő, és a jeltérből kikerülő, miként az abba bekerülő jel és jelalakzat is jelentésváltozáson mehet át, ami egyenes következménye annak, hogy szemiotikai szempontból a jeltereknek van bizonyos belső kohéziójuk. A pragmatikai dimenzió tekintetében érdemes külön kiemelni azt, hogy egy jel vagy jelalakzat tartós használata a jeltérben stabilizálja azok jelentését. Ezért azoknak a rendszeres használat kontextusából – a befogadó jeltérből – való kimozdítása és más jeltérbe való átvitele többnyire valamilyen jelentésváltozással járhat. Így például egy stop-tábla kivitele a közlekedési jeltérből és egy hűtőszekrény ajtaján való elhelyezése azt az új jelentést hozza magával, hogy nem szabad ezt az ajtót kinyitni. Szemantikai szempontból a jel határátlépő mozgását vizsgálva megállapítható, hogy a jelhordozó tovább vihető a jeltér határain kívülre, de a jelentés nem mindig, mert lehet, hogy a jelhordozó csak az adott, elhagyott jeltérben társul vele és alkotják együtt egy jelviszony részét.

A jeltér határának átlépése az irodalmi szövegben kialakított jelterek esetében is a jelzett következményekkel jár. Így a jelentések a szöveg által rögzített határok átlépése esetében is módosulhatnak vagy erősen megváltozhatnak.

A jeltér jellegének meghatározása jelosztályozások alapján

10

A külső világ jelteleneinek jellegét számos szemiotikai ismérv alapján határozhatjuk meg. A jelterek osztályozásának alapjául szolgáló fontosabb klasszifikátorok a szemiotikai részdiszciplínák szerint is elkülöníthetők. Így a szemantikai jelfajtáknál a jelhordozó és a jeltárgy viszonyának jellege válik klasszifikátorrá és erre, mint alapra építve, indexikus, ikonikus és szimbolikus jelteret különböztetünk meg, aszerint, hogy ezek közül melyik jelfajta domináns egy adott jeltérben. A pragmatikán belül az első pragmatikai jelosztályozásnál a jelhasználók körének nagysága a klasszifikátor és ennek alapján személyes és személyközi jelet, közjelet és intézményesült jelet különböztetünk meg. A személyes jelet csak egy jelhasználó használja és csak ő ismeri a jelentését. A személyközi jelet már legalább két személy ismeri és a használata tovább terjedhet egy közösségben. A közjelet már egy egész társadalom alkalmazhatja, míg az intézményesült jelet szabályok és törvények is védik. Ezért ez utóbbit már akár több nemzedék is használhatja. A kezdő szemiotikus a leggyakrabban – anélkül, hogy ezt tudatosítaná – a mindennapi életben jól észlelhető és tudatosan különválasztott közjelet vagy intézményesült jelet, „mint a jelet általában” vizsgálja.

E pragmatikai jelosztályozás alapján személyes és személyközi jelteret, közjel-teret és intézményesült jelteret választhatunk külön, ismét csak aszerint, hogy melyik jelfajta dominál bennük. A szintaktikában, az alakzattan keretében a jelalakzatok megkülönböztetéséhez az egyik klasszifikátor az összetettségüknek a mértéke. Ezért a jeltelereket a bennük levő, domináns többségű jelalakzatok összetettsége szerint is osztályozhatjuk.

A léttartományok szerint felosztásban a szervetlen lét, a szerves lét és a társadalmi lét jeltelerei mellett még az érzékelés és gondolkodás jeltelereit különböztethetjük meg.

Jeltér más jeltéren belül

Mind az élettelen, mind a biológiai, mind a társadalmi, mind pedig az érzékelési és gondolkodási jeltereken mint kategóriákon belül előfordul olyan helyzet, hogy az egyik teljesen magában foglalja a másikat, mint tőle elhatárolt és önmagában egészet alkotó jelteret. Ilyen egymáson belüli jeltereket alakítanak ki a filmforgatás már említett példájában. A befogadó jeltér mint belé behatoló, benne mozgó és végül mint rajta teljesen áthaladó jelteret is tartalmazhatja a másikat. A nagyobb jeltérben mozgó vagy meglevő kisebb jeltér mint egész is jelentéssé válik a nagyobb jeltérben, és ez fordítva is igaz lehet. Mind a befogadó, mind pedig a befogadott jeltérnél a belső kohézióknak jelentős szerepe van a fennmaradásban.

Az egyik jeltérnek a másikon belüli mozgásához alapfeltétel az, hogy mindketőnek, de különösen a tartalmazott jeltérnek a határai kellő mértékben szilárdak legyenek. Így egyiket sem fenyegeti a felbomlás, vagy az egymásba való részleges vagy teljes beleolvadás veszélye. A társadalmi jelterek körében a leggyakrabban az intézményesült jelekből vagy közjelekből álló befogadó jeltéren belül található mozgó jelterek, mint amilyen egy tüntetési meneté vagy egy vallási körmeneté, amelyekben a megszilárdult jelentésű és közjelekké vagy intézményesült jelekké vált jelek szintén meghatározó mértékben fordulnak elő.

Az Újvári Edit által tárgyalt naptáncszertartás, amelyet a lakota sziú indiánok évente bemutattak a törzsüknek, ugyancsak kettős jeltér formájában valósul meg, ahol a szertartás egészének nagyobb jeltere egy kisebb jelteret, a naptánc jelterét foglalja magába. Az előzőleg építmények és kultikus tárgyak segítségével kialakított szertartási jeltéren belül a naptáncot eltáncoló nyolc indián egy sajátos kisebb jelteret hoz létre. A szertartás központi eseménye ezen a mozgó jeltéren belül zajlik le. A mozgásuk jelentéseit a tágabb jeltér elemei is befolyásolják.⁹

A jeltéren belüli jeltér konfigurációja világít rá arra a lehetőségre az intertextualitás területén, hogy a korábbi műből átvett vendégszöveg mint befogadott jelalakzat vagy kisebb jeltér tovamozoghat az átvevő irodalmi mű szövegvilágán belül úgy, hogy miközben a befogadó műben újra és újra értelmezik egészében és részletei szerint, belső kohézióját és ezért sajátos eredeti jelentéseit sem veszíti el.

A mozgást végző formatervezett dolgok mozgó jeltereként működhetnek a nagyobb felhasználói jelterekben. A mozgás lehet véletlenszerű, vagy a használat térváltásával összefüggő, és funkcionálisan velejáró. Ha az egyik jeltér mozoghat a másokban, ezzel létrejöhet a befogadó jeltérben levő jelértelmező számára magának e mozgó jeltérnek az adott befogadó jeltéren belüli és azon kívüli értelmezése. A design területén ez a kombináció elsősorban akkor bizonyul sikeresen alkalmazható értelmezési mintának, ha a használati tárgy közlekedési eszköz vagy térszervező tárgyak rendszere egy befogadó jeltérben. Ekkor ezek mozgó jeltérként viselkednek egy másik, nagyobb felhasználói jeltéren belül.

Többszörösen egymással fedésben levő és összetett jelterek

Egyugyanazon földrajzi helyen több jeltér is lehet, sőt, rendszerint ez a helyzet áll fenn. Ez a más jeltéren belüli jeltér tételének az általánosítása. Jól látható a közlekedési jeltér példáján keresztül, hogy ugyanabban a földrajzi térben más jelterek is jelen vannak és működnek.

Emellett a jelterek olyan viszonyba is kerülhetnek egymással, mint a matematikai halmazok, amelyeknek lehetnek közös részhalmazai. Az egyik jeltér tehát átnyúlhat a másik jeltérbe, ami által bekövetkezhet az egyik jeltérből a másik, részlegesen befogadó jeltér értelmezése. Az egymást tartalmazó és összekapcsolódó jelterek elemzését a szintaktikai jelalakzatok feltárásával, és azok közül is elsőként a határjelek és jelalakzatok vizsgálatával célszerű kezdeni.

A jelértelmezői pozíció és a jeltér

A jeltérelmezés egyik fő előnye abból fakad, hogy a jeltér határainak azonosításával és a felhasználásával könnyebben tudatosul az a pozíció, amelyből addig – esetleg nem tudatosan – valamilyen társadalmi vagy biológiai teret és annak összetevőit szemiotikai szempontból vizsgálni próbálták. A jelérelmező maga már a jeltérbe való belépésének vagy a jeltér észlelésének pillanatában számos jelviszony része lesz. Sajátos látásmódja folytán, amely tapasztalatain, műveltségén, aktuális szándékán és cselekvésén alapul, különféle jelmetszeteket érzékelhet. Az egyéni szándékán, képességein és cselekvési irányán túl vannak azok a tőle független jelviszonyok, amelyekben a jelek indexikusak, ikonikusak vagy szimbolikusak, vagy a pragmatikai jelosztályozás szerint személyes vagy személyközi jelek, közjelek vagy éppenséggel intézményesült jelek. A rendszeres jelhasználat keretében azonban e jelek jelentése is kiegészülhet.

A jelértelmezői vagy jelhasználói pozíció lehet a jeltéren kívül, annak határán és azon belül. E térbeli helyzetnek megfelelően is változhat az egyén a rálátása a jeltérre és annak szerkezetére. Mindebből kiviláglik a pozíció és a hely viszonyának egy kiemelkedően fontos aspektusa: a pozíció olyan meghatározott hely, amely viszonyba kerül más helyekkel és ezek által válik meghatározottá.

A jelértelmezői pozíció szoros összefüggésben van a jelmetszet fogalmával, mivel már a pozíció elfoglalása jelentős mértékben meghatározza a jelmetszet létrejöttét, a beletartozó jelhelyeket és a jelbeli összetételt. Az egyik jellegéből bizonyos valószínűséggel következtetni lehet a másikra. A jelértelmezői pozíció változtatása többoldalú és alaposabb megismerést biztosíthat.

A kettős és többes referencia megvalósulása a jeltérben

A jeltérben és a jeltérelmezés keretében könnyebb felismerni a kettős és többes referencia eseteit. A többszörös referencia jelensége arra a nagyon fontos, vagy talán a legfontosabb szemiotikai alapszabályra vezethető vissza, hogy egy és ugyanazon jelhordozó többféle jelviszonyban is jellé válhat, és ezekben különböző jelentéseket kaphat. Így a jelértelmező ezeket a jelviszonyokat összekapcsolhatja és rangsorolhatja.

A kettős referencia eseteit láthatjuk a szintaktikai funkció-meghatározásoknál, ahol ugyanaz a jelhordozó egyrészt egy jelalakzaton belül egy külső dologgal kerül jelviszonyba, másrészt pedig ugyanezen jelalakzat valamilyen részét arra mint egészre vonatkoztatva jelzi. Az egyiptomi írás korai fejlődési fordulata során például ugyancsak a kettős referencia kialakulása játszott nagyon jelentős szerepet a beszéd és az írás összekapcsolódásánál. A hieroglif írással leírt szövegek előbb a külvilág valamilyen eseményét vagy történést rögzítették ideogrammák – ikonikus írásjegyek – segítségével. Amikor ezeket mint szövegeket hangosan felolvasták, akkor a szóban elhangzó történet mint jelsor egyrészt közvetlenül a valóság adott részére, másrészt arra a hieroglifákkal leírt jelsorra is vonatkozott, amellyel előzőleg a történetet rögzítették. Így alakult ki a szóban elhangzott jelsor kettős referenciája, ami által beszéd és írás kölcsönhatása is elkezdett kibontakozni. A fejlődésük összekapcsolódása a jelhordozók, a hieroglifák jelentős átalakulásához vezetett, és először a hieratikus, majd utána a démotikus írásjegyrendszer kialakulását eredményezte.

A szemiotikán belüli módszertani transzferek

A szemiotikán belül egyes részdiszciplínák és területek módszertana – bizonyos mértékig – eredményesen felhasználható más részdiszciplínákon és területen jelentkező problémák kezelésére és megoldására. Így a narráció egyes fontos aspektusait a jeltérelmélet módszertanával is meg lehet közelíteni. A történetek elbeszélése – legyenek azok irodalmiak vagy egyszerű hétköznapiak – mindig valamilyen térben bontakozik ki. Magának egy térnek a bejárása is – a helyről helyre, térségből térségbe történő tovamozgás – egy többszakaszos történetet alkot. A történetek elbeszélői és szereplői számára is a terek és részeik jelterekként és azok részeiként jelennek meg. Ezért a narratológia több kategóriája a jeltérelmélet eszköztárával is elemezhető. A történetek térbeliségét és a jelterek történetiségét, amely közvetlenül a használatuk során képződik, az elemző számára a jelmetszetek egybekapcsolódó sora és a velük foglalkozó szemiohermeneutika köti össze.

A térbeliség mellett a szemiotikán belüli módszertani transzferekhez az is alapul szolgál, hogy ugyanazok a jelalakzatok lelhetőek fel a nagyon különbözőnek látszó szemiotikai jelenségekben. Ezeket először a szintaktika eszköztárával, azután pedig a különböző részdiszciplínák síkján egyaránt értelmezni lehet. A narráció legkülönbözőbb formáit például az köti össze, hogy mindegyikben jelsorok is találhatóak. Az épületek jeltérelméleti elemzése azért kapcsolható össze a narráció szemiotikai elemzésével, mert egy épület külső és belső bejárása önmagában egy történet, amely elbeszélte történetté válhat. Egy másik összekötő kapocs közöttük a ritmus. Az építészetben a hasonló megoldások és a térfelosztások alkothatnak ritmust, ahogy az irodalmi narráció elemeinek, a jeleneteknek és a helyszíneknek a sajátos váltakozása és motívumként való visszatérése is ritmuszerű rendben történik. A ritmus jeltérelméleti vizsgálata az elemzőt egészen a zenei ritmusig és a zenei narrációig viheti el.

A jeltérelmélet és a szemiotikai elemzés

A jeltérelmélet itt kifejtett fogalmai és tételei egyrészt gyakorlati példák elemzésére, másrészt az elméleti szemiotikán belül a szintaktikai alakzatok, funkció-meghatározások, szemantikai és pragmatikai kulcsfogalmak, jelosztályozások, és más elemek felhasználására támaszkodnak. Hangsúlyosan figyelembe vettem a tér gazdasági és földrajztudományi fogalmát, a társadalmi terek szociológiai feldolgozását és az építészet és a design térkezelését is. A jelterek azonban elsősorban a bennük levő jelek és jelalakzatok és a közöttük kialakult viszonyok, valamint mozgásaik alapján határozódnak meg.

A jeltérelmélet a térszemiotikai elemzések legátfogóbb eszköze, de emellett a kifejezetten széles ívű szemiotikai és interdiszciplináris alap kutatásokhoz is kiváló támpontként szolgálhat. Az emberi létezés tereit a jeltérelmélet módszerének segítségével jobban összehasonlíthatjuk, és többszörös funkcionalitásukban elemezhetjük őket. Éppen a jeltér fogalma teszi megfoghatóbbá a társadalmi tér meg lehetőségen elvont és nehezen érthető fogalmát is. Lehetőséget ad a társadalom szövetetének finomabb felbontásban való vizsgálatára. A segítségével tudatosan új, valóságos és képzetes, valamint vegyes összetételű jeltereket lehet kialakítani. Általában is a jeltérelméletet sok gyakorlati területen lehet felhasználni. Elegendő például arra utalni, hogy egy közlekedési jeltér jó megszervezése csökkenti a balesetek számát és folyékonyabbá teszi a közlekedést. Az oktatási jelterek okos kialakítása ugyancsak nagy mértékben javíthatja a tanítás és a tanulás hatékonyságát. Egy további előny az, hogy a jelterek elemzése révén valószínű következtetéseket megengedő mintákat fedezhetünk fel, amelyek felhasználásának pontossága idővel valamelyest növelhető lesz.

14

A valóságos, külső világunk részeként létező jelterek mellett, mint amilyenek a biológiai vagy közlekedési jelterek, vannak legalább részben vagy egészen képzetes jelterek is, amelyekben szintén kialakuló, fejlődő és átalakuló jelviszonyok működnek. A képzetes jelterek annak bizonyítékai, hogy a kognitív megismerési mintáink között nagyobb jelalakzatok és kisebb jelterek is vannak, amelyeket akár heurisztikus céllal is felhasználhatunk. A strukturalizmus mérsékeltebb irányzataiban felbukkantak az alaklélektanból kölcsönzött gondolatok, és ezek alapján a struktúrákat észlelési vagy elemzési mintaként is értelmezték amellet, hogy egyes irányzatok a valóságos, objektív struktúrákat is elismerték. A probléma a struktúra fogalmával volt, amely a neki tulajdonított sokrétű funkciókhoz képest meglehetősen egysíkú és merev maradt. A szemiotikában eleve többféle, szemantikai, pragmatikai, szintaktikai és kódelméleti struktúrákat lehet megkülönböztetni.

A szemiotikai elemzésben napjaink gyakori problémái közé tartozik, hogy azok tárgyválasztása nagyon esetleges. E tárgyak elemzése azután gyakran – szemiotikai szempontból legalábbis – meglehetősen jellegtelenül, nem rendszerező módon megy végbe, mert a kutató alig használ szemiotikai kategóriákat és fogalmakat. Rosszabb esetben az is előfordulhat, hogy egy másik tudomány módszertanával elvégzi az elemzés és az összerendezés munkáját és a végeredményt néhány szemiotikai fogalommal „feldíszíti”. Ezenfelül témátörténeti szempontból sem helyezi kellő mértékben kontextusba a vizsgálat tárgyát, ami pedig minden valódi kutatás ered-

ményességét képes fokozni és így a későbbi, hasonló vizsgálatokat támogatni. Az e téren tapasztalható hiányok között is kiváltképpen az elemzés szintaktikai oldalának teljes, vagy szinte teljes elhanyagolása kínálkozik még megemlíttendőnek.

Az egyes tudományok belső struktúrája és részdiszciplínák alkotta összetétele folyamatosan változik. A szemiotika huszadik századi művelésének az egyik igazi sikertörténete a bioszemiotika fejlődése volt, ami számos új kérdés forrása lett az általános szemiotika számára is. E részdiszciplína kibontakozása hozta felszínre a bioszféra szemiotikai fogalmának kialakítását is. De a bioszemiotikai szemléletmód világossá tette azt is, hogy a régi szemiotika több szempontból is még erősen antropocentrikusnak bizonyult, hiszen szinte kizárólag a jelalkotó és jelértelmező ember szempontjából vizsgálta az általa teremtett jelek felfogását, és a társadalomban kialakult jelrendszereket, ráadásul, további szűkítésként az emberi nyelv használatának egyik formájából vonatkoztatta el az általános jelmodellt. Ez azután közvetlenül elvezetett a nyelv szemiotikai jelentőségének nagyfokú túlbecsüléséhez is. A jeltér fogalma tehát azzal is bővíthető, hogy valamennyi élőlényt, mint létező jelkibocsátó és jelérzékelő lényt vesszük tekintetbe, amelyeknek jelkörnyezeteik vannak. Ekképpen egyrészt az egyes élőhelyeket tekinthetjük jeltereknek, de az egész bioszférát is mint egy óriási, végtelen komplexitású jelteret határozhatjuk meg.

Irodalom

- BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek. A könyvborító mint sajátos jeltér*, Partitúra 2022/1., 51–67.
- SZIVÓS Mihály, *A látszat története. A kezdetektől az i.e. I. század közepéig*, Budapest: Áron, 2000.
- SZIVÓS Mihály, *Introduction. The Concept of emergence in philosophical and semiotic context*, *Semiotica*, 2008/3., 17–21.
- SZIVÓS Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013.
- SZIVÓS Mihály, *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete*, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir Kiadó, 2017.
- SZIVÓS Mihály, *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmézés módszertana*, Budapest, Magánkiadás, 2022.
- SZIVÓS Mihály – LEHMANN Miklós, *A vitakultúra oktatásának és fejlesztésének térszemiotikai háttérű módszere*, Partitúra 2022/1., 35–51.
- TVERSKY, Barbara, *Mozgásban az elme. Hogyan formálja a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG Könyvek, 2019.
- ÚJVÁRI Edit, *A lakota naptánc szertartási kunyhójának térszemiotikai elemzése*, Partitúra 2022/1., 17–35.

The Theory of Sign-Spaces in a Nutshell

Abstract. Among the various sub-disciplines of semiotics, the semiotics of space has remained rather neglected, despite the much greater attention paid to the relationship between man and space in other disciplines such as sociology, psychology, economics and geography. Similarly, semiotic syntax and, within it, the sign-formations have received very little attention in relation to their importance. This paper deals with key concepts that are widely applicable in both fields. The author draws on these concepts to define the notion of sign-space and lay the foundations for sign-space analysis. Humans construct fictitious sign-spaces in addition to real sign-spaces, and the knowledge of sign-spaces supports the formation and consolidation of sign-space as a pattern of cognition and thinking. A particularly important application of sign-space theory is the semiotic support of educational processes, since consciously constructed educational sign-spaces make teaching and learning more effective and interesting.

Keywords: signal space, signal patterns, cognitive patterns, syntactic feature definitions, multiple reference.

Szívós Mihály
Az MTA nyugalmazott tudományos főmunkatársa
szivosml@yahoo.de